

Aleksandra Nowakowska*

Bartosz Walczak**

DZIEDZICTWO PRZEMYSŁOWE JAKO KAPITAŁ TERYTORIALNY. PRZYKŁAD ŁÓDZI

INDUSTRIAL HERITAGE AS A FORM OF TERRITORIAL CAPITAL THE EXAMPLE OF ŁÓDŹ

Abstract

In the last two decades there has been a far-reaching reinterpretation of the factors and mechanisms of socio-economic development, described in the context of the territorial paradigm. The concepts of territorial capital and the territorialisation of development processes have been introduced, which firmly expose specific space resources and both the material and non-material determinants of economic development. The post-industrial heritage, which constitutes a specific characteristic of many Polish cities, is an element of that territorial capital. This heritage includes both material and non-material elements and is perceived as a key factor in territorial development.

The aim of the article is to analyze industrial heritage in the context of the paradigm of territorial development. A case study investigation of former industrial sites in Łódź offers concrete examples for theoretical analysis. According to the authors, this capital offers a specific territorial potential in Łódź and still exerts a significant influence on its development.

The paper is based on an interdisciplinary approach, which interweaves economic, social and technical threads. The applied research method is based on a critical analysis of the literature on the subject, combined with analyses of the case studies.

Keywords: territorial capital, territorialisation of development, postindustrial heritage, revitalization, development of Łódź

JEL classification: R11, Z10.

Wstęp

W terytorialnym paradygmacie rozwoju, obecnym od dwóch dekad w geografii ekonomicznej, następuje odejście od interpretacji przestrzeni pojmowanej w kategoriach statycznego miejsca lokalizacji zasobów i podmiotów

---

* Uniwersytet Łódzki, Katedra Gospodarki Regionalnej i Środowiska, e-mail: aleksandra.nowakowska@uni.lodz.pl

** Politechnika Łódzka, e-mail: bartosz.walczak@p.lodz.pl

gospodarczych w stronę ujęcia dynamicznego, w którym terytorium określane jest przez pryzmat relacji i aktywność lokalnych aktorów, kapitał społeczny i instytucjonalny. W tym ujęciu terytorium jest miejscem wspólnego tworzenia zasobów i podmiotów, kumulacji informacji, wiedzy i umiejętności, źródłem procesów innowacji i sukcesu gospodarczego poszczególnego podmiotu. A. Rallet wskazuje, że „Rozwój terytorialny odwołuje się do przestrzeni, która nie jest dana, ale jest budowana. Budowana przez historię, kulturę oraz różne sieci społeczne (...). Funkcjonowanie terytorium nie jest warunkowane aktywnością podmiotów odpowiedzialnych za politykę rozwoju, ale pochodzi z mobilizacji sił wewnętrznych”¹.

Daleka reinterpretacja czynników i mechanizmów rozwoju społeczno-gospodarczego, opisana w ramach terytorialnego paradygmatu, wprowadza pojęcie kapitału terytorialnego i terytorializacji procesów rozwoju. Podejście to eksponuje specyficzne zasoby miejsca i niematerialne uwarunkowania rozwoju gospodarczego. Elementem tak rozumianego kapitału terytorialnego może być dziedzictwo poprzemysłowe, tworzące specyficzność wielu miast, obejmujące materialne oraz niematerialne elementy i postrzegane jako kluczowy czynnik rozwoju terytorialnego.

Celem artykułu jest analiza dziedzictwa poprzemysłowego w kontekście paradygmatu rozwoju terytorialnego. Ilustracją dla rozważań teoretycznych jest analiza typu *case study* potencjału poprzemysłowego Łodzi. Zdaniem autorów kapitał ten decyduje o specyficznym potencjale terytorialnym w Łodzi, wywierając wciąż istotny wpływ na jej rozwój.

W pracy zaprezentowano interdyscyplinarne podejście, łączące wątki gospodarcze, społeczne i techniczne. Zastosowana metoda badawcza to krytyczna analiza literatury przedmiotu połączona z analizą *case study*.

Kapitał terytorialny – reinterpretacja czynników i uwarunkowań rozwoju

Na gruncie terytorialnego paradygmatu rozwijane jest pojęcie kapitału terytorialnego, które nie ma jednoznacznej i uniwersalnej definicji. Po raz pierwszy zostało opisane przez OECD, w *Territorial Outlook*², a następnie było rozpo-
wszechnione w dokumentach Komisji Europejskiej. Podkreśla się w nich fakt,

---

¹ A. Rallet, *Commentaires du texte d'Olivier Crevoisier' dans Amedee Mollard et al., territoires et enjeux du developpement regional*, Editions Quae, p. 80; za: Bruno Jean, *Le developpement territorial. Une discipline scientifique emergente*, [w:] G. Massicotte (eds.), *Sciences du territoire. Perspectives quebecoises*, Presses de L'Universite du Quebec, 2008, s. 298.

² OECD (2001), *Territorial Outlook 2001*, Organization for Economic Cooperation and Development, Paris.

że każde miejsce w przestrzeni dysponuje specyficznym kapitałem terytorialnym, odmiennym od innych, generującym wyższe stopy zwrotu ze względu na ich lepsze dopasowanie do specyfiki miejsca i lepsze wykorzystanie jego aktywów i potencjału. Kapitał terytorialny w tym ujęciu postrzegany jest jako katalizator interakcji gospodarczych.

Kapitał terytorialny to zasoby zarówno materialne, jak i niematerialne, choć znaczenie tych drugich jest kluczowe. *Są to wszystkie elementy przestrzeni terytorialnej, które tworzą system relacji, norm i regulacji oraz niepowtarzalność miejsca w wymiarze kulturowym, przestrzennym, społecznych i gospodarczym.* T. Markowski pisze, że kapitał terytorialny to: „synergiczne wytworzone z kombinacji tradycyjnych zasobów, powiązanych z wiedzą i innowacyjnością, nowy czynnik kreowania przewag konkurencyjnych współczesnych gospodarek [...], rozumiany jako dostępność do czynników materialnych i niematerialnych na danym obszarze, które mogą tworzyć określone zasoby lub ograniczenia”³. Można go interpretować jako swoiste korzyści zewnętrzne wytwarzane i dostępne w wyniku wielowymiarowych interakcji użytkowników wyodrębnionego terytorium. Innymi słowy kapitał terytorialny ma charakter dynamicznego w czasie i przestrzeni „złożonego dobra klubowego” dostępnego dla użytkowników (klubu) działających w ramach obszaru funkcjonalnego⁴.

R. Capello, A. Caragliu, P. Nijkamp wskazują, iż dostępność i efektywne wykorzystanie specyficznego kapitału terytorialnego (istniejącego w formie tradycyjnej kultury przedsiębiorczości w danym miejscu, ducha otwartości i kreatywności, nastawienie biznesu na poszukiwanie szans i możliwości bądź lokalny system instytucjonalny) zapewnia fundamentalny wkład w proces wzrostu, przyczyniając się do zwiększonej efektywności⁵. Dlatego też sukces systemów terytorialnych nie zależy jedynie od ilości i jakości zasobów materialnych, którymi terytoria dysponują. Na znaczeniu zyskuje bogactwo zasobów niematerialnych i stopień ich rozwoju. Elementy niematerialne w połączeniu z kulturą i zdolnością do innowacji akumulują się w wyniku powolnych procesów indywidualnego i kolektywnego uczenia się, napędzanych przepływem informacji, interakcjami i inwestycjami. Elementy te są więc nierozłącznie związane z lokalizacją i zakorzenione w kapitale ludzkim i w lokalnych sieciach relacyjnych, w rynku pracy i kulturze lokalnej.

³ T. Markowski, *Kapitał terytorialny jako cel zintegrowanego planowania rozwoju Mazowsze*, „Studia Regionalne”, nr 18/2016, s. 112.

⁴ T. Markowski, *Flexible and integrative planning in functional urban areas – towards a new approach to spatial planning*, [w:] W.M. Gaczek (red.), *Dynamika, cele i polityka zintegrowanego rozwoju regionów. Aspekty teoretyczne i zarządzanie w przestrzeni*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2013, s. 213–214.

⁵ R. Capello, A. Caragliu, P. Nijkamp, *Territorial Capital and Regional growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*, Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2009–059/3, p. 1.

U podstaw interpretacji pojęcia kapitału terytorialnego leży pojęcie zasobów specyficznych rozwijane na gruncie zasobowej szkoły strategicznego myślenia. Zasoby specyficzne to w dużej mierze takie zasoby niematerialne, jak: relacje, umiejętności i zdolności, kultura czy sposób i zdolności organizacyjne. Do zasobów specyficznych można zaliczyć wykwalifikowaną pracę wyrażającą się w określonych umiejętnościach, doświadczeniach i wiedzy czy długoletnie tradycje gospodarcze i atmosferę przedsiębiorczości. Są one postrzegane jako kluczowy czynnik wspólnych procesów rozwoju i budowania zdolności innowacyjnych terytoriów⁶.

Zasoby specyficzne są w pewnym sensie zakorzenione w przestrzeni. Oznacza to, że są trudno transferowalne, ich tworzenie w innej przestrzeni wymaga poniesienia dużych nakładów, a jednocześnie nie gwarantuje uzyskania pożądanego efektu. Ustalenia zasobowego podejścia do rozwoju oraz paradygmatu bliskości umożliwiają pokazanie ewolucji trajektorii rozwoju terytorium – logikę przejścia od aglomeracji, przez specjalizację, do specyficzności. Te trzy fazy rozwoju przestrzeni to:

1. Faza aglomeracji charakteryzowana głównie przez bliskość geograficzną i koncentrację w przestrzeni aktywności gospodarczych. Ważną rolę odgrywają tu pieniężne korzyści zewnętrzne oraz łatwość przepływu informacji wynikająca z bliskiego położenia.

2. Faza specjalizacji bazująca na bliskości geograficznej i bliskości organizacyjnej. Zorientowana jest na wykorzystanie technologicznych efektów zewnętrznych, więzi przemysłowych oraz zdolności podmiotów do współdziałania. Następuje tu swoista koordynacja aktywności między aktorami gospodarczymi oraz gromadzenie wiedzy w danej dziedzinie technologii.

3. Faza specyficzności wykorzystująca bliskość geograficzną i organizacyjną oraz bliskość instytucjonalną. W wyniku gęstych relacji sieciowych tworzona jest zdolność kreowania zasobów specyficznych, dóbr niepowtarzalnych, stanowiących o unikalności terytorium i jego pozycji konkurencyjnej⁷.

W kontekście terytorialnego paradygmatu rozwoju eksponowane jest pojęcie zakorzenienia działalności gospodarczej w tkance terytorialnej. Terytorializacja działalności gospodarczej to osadzenie podmiotów w relacjach społecznych i gospodarczych oraz uruchomienie mechanizmów współtworzenia nowych wartości i zasobów, strategicznie cennych, dla pojedynczego podmiotu i dla całej gospodarki. Ekonomisci są zgodni, że zdolności rozwoju w dużym stopniu tkwią w silnie sterytorializowanych i niepowtarzalnych zasobach, jak: dziedzictwo kulturowe,

---

⁶ A. Nowakowska, *Terytorializacja procesów gospodarki – od specjalizacji do specyficzności w rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2017 (w druku).

⁷ B. Levesque, *Contribution de la 'nouvelle sociologie economique*, [w:] G. Massicotte (eds.), *Sciences du territoire. Perspectives quebecoises*, Presses de L'Universite du Quebec, 2008, p. 207; A. Jewtuchowicz, *Terytorium i dylematy jego rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006, s. 130–134.

zaufanie i poczucie przynależności bardziej niż dostępności do kapitału. Korzyści aglomeracji, kreatywność i duch przedsiębiorczości oraz obecność kapitału społecznego i relacyjnego stanowią elementy, które – bezpośrednio lub pośrednio – oddziałują na zdolność miejsca do transformacji i uzyskiwania korzyści oraz przewag konkurencyjnych.

Dziedzictwo przemysłowe – geneza i znaczenie dla rozwoju miast

Podobnie jak w przypadku ewolucji koncepcji kapitału terytorialnego, także w odniesieniu do kwestii związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego w ciągu minionego dwudziestolecia nastąpiła wyraźna zmiana poglądów badaczy i profesjonalistów. Wydaje się, że w obu przypadkach geneza nowych koncepcji i metod działania jest ta sama.

Bogusław Szmygin stwierdza, iż: „W ostatniej dekadzie dokonały się radykalne przemiany większości fundamentalnych systemów i założeń, które tworzyły porządek XX świata. Przemiany te miały unikatowy przebieg i charakter – w masowej skali i w relatywnie bardzo krótkim czasie dokonywały się przemiany, które naruszały tradycyjny porządek funkcjonowania świata w gospodarce, kulturze, komunikacji, mediach, polityce. [...] Te uwagi w bardzo szerokim zakresie dotyczą też dyscypliny – ochrony i konserwacji dziedzictwa”⁸.

Analiza pojęcia dziedzictwo poprzemysłowe wymaga w pierwszej kolejności doprecyzowania znaczenia dwóch kluczowych pojęć – „zabytek” i „dziedzictwo”. Sięgając do definicji zamieszczonej w słowniku języka polskiego, można dowiedzieć się, iż zabytek to: „stara i cenna rzecz lub budowla o dużej wartości historycznej i naukowej”⁹, natomiast dziedzictwo to: „majątek przejęty jako spadek”, a także: „dobra kultury, nauki i sztuki pozostawione przez poprzednie pokolenia”¹⁰. Wedle innej definicji: „dziedzictwo to coś, co przejęliśmy z przeszłości i co wywiera wpływ na nasze obecne życie, np. tradycja”¹¹. Istotą zabytku jest jego przynależność do przeszłości oraz określone wartości, zaś w przypadku dziedzictwa istotną kwestią jest jego przejęcie od poprzednich pokoleń. Można zatem uznać, iż to specjaliści decydują o tym, czy dany obiekt posiada cechy, które predestynują go do uznania za zabytek, natomiast ludzie – społeczeństwo decyduje o tym, czy przyjmie go jako swoje dziedzictwo. Taką tezę wydaje się potwierdzać brak definicji dziedzictwa w ustawie o ochronie zabytków i opiece

⁸ B. Szmygin, *Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu w ochronie miast historycznych*, „Budownictwo i Architektura”, 12 (4), 2013, s. 117–126.

⁹ L. Drabik, E. Sobol (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 2, PWN, Warszawa 2007, s. 528.

¹⁰ Tamże, t. 1, s. 146.

¹¹ M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2000, s. 351.

nad zabytkami, która posługuje się wyłącznie terminem „zabytek”, zapewne jako łatwiejszym do poddania zobiektywizowanej ocenie, gdyż wolnym od emocji trwale związanych z pojęciem „dziedzictwo”¹².

Ważnymi dokumentami zmieniającymi sposób myślenia o dziedzictwie są: Konwencja z Faro przyjęta przez Radę Europy w 2005 roku¹³ oraz Rekomendacja UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego uchwalona w 2011 roku w Paryżu. Dokumenty te podkreślają potrzebę uwzględnienia społeczeństw i uznawanych przez nie wartości w holistycznie postrzeganej koncepcji dziedzictwa kulturowego. Oznacza to włączenie obywateli w ciągły proces definiowania dziedzictwa oraz skutecznego nim zarządzania. Uwypuklono także znaczenie rzeczy zwykłych i codziennych, a nie tylko obiektów wyjątkowych, w kształtowaniu tożsamości lokalnych społeczności i narodów. Preambuła Rekomendacji UNESCO wskazuje, iż: „[...] dziedzictwo miejskie jest dla ludzkości kapitałem społecznym, kulturowym i ekonomicznym powstałym jako efekt historycznego nawarstwiania się wartości wynikających z dawnych i współczesnych kultur oraz nagromadzenia tradycji i doświadczeń, uznawanych w całej ich różnorodności”¹⁴.

Dziedzictwo to nie tylko obiekty budowlane. Jest ono tworzone zarówno przez obiekty materialne, ale także dobra niematerialne¹⁵. Podkreśla to wspólna deklaracja dwóch międzynarodowych organizacji: ICOMOS¹⁶ i TICCIH¹⁷, przyjęta w Dublinie w 2011 roku: „Na całym świecie, wielka różnorodność miejsc, struktur, miast i osiedli, obszarów, krajobrazów i szlaków stanowi świadectwo ludzkiej działalności w zakresie przemysłowego wydobycia oraz produkcji. W wielu przypadkach to dziedzictwo jest wciąż w użyciu a industrializacja jest nadal aktywnym procesem dającym poczucie historycznej ciągłości, ale gdzie indziej jest to jedynie archeologiczne świadectwo dawnej działalności i technologii. Oprócz dziedzictwa materialnego dotyczącego technologii i procesów przemysłowych, inżynierii, architektury oraz urbanistyki należy uwzględnić wymiar niematerialny umiejętności, wspomnień, życia społecznego robotników

¹² Według Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003, Nr 162, poz. 1568 ze zm.) zabytek to: „nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

¹³ Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, CETS No. 199, 2005.

¹⁴ Rekomendacja UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego, Paryż 2011.

¹⁵ Zob.: A. Kępczyńska-Walczak, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym w społeczeństwie opartym na wiedzy*, Politechnika Łódzka, Łódź 2014, s. 31–40.

¹⁶ ICOMOS – Międzynarodowa rada ochrony zabytków, istniejąca od 1964 roku. Zob.: <http://www.icomos.org>.

¹⁷ TICCIH – Międzynarodowy Komitet Ochrony dziedzictwa przemysłowego, założony w 1975 roku. Zob.: <http://ticcih.org>.

i ich społeczności”¹⁸. Dziedzictwo niematerialne daje poczucie tożsamości i przynależności do wspólnoty, buduje ciągłość kulturową i stymuluje rozwój kapitału społeczny i ludzkiego, istotnych czynników rozwoju gospodarczego.

Dziedzictwo przemysłowe – istotna składowa kapitału terytorialnego Łodzi

Łódź jest najbardziej reprezentatywnym w Polsce miastem przemysłowym z XIX wieku, czego potwierdzeniem może być status Pomnika Historii obejmującego rozległe obszary odzwierciedlające różnorodne aspekty krajobrazu kulturowego odnoszące się do okresu industrializacji¹⁹. Na terenie tym znajdują się liczne założenia przestrzenne i pojedyncze budowle powstałe w przeważającej większości podczas rozkwitu miasta jako wielkiego europejskiego centrum włókiennictwa. Obiekty te są znakomitą ilustracją stylów i mód w sztuce drugiej połowy XIX wieku i początku następnego stulecia. Są jednocześnie dowodem wpływów oddziałujących na Łódź z głównych ośrodków artystycznych środkowej Europy (m.in. Berlina, Petersburga i Wiednia). Komponentem decydującym o wyjątkowości Łodzi są jednak przede wszystkim fabryki włókiennicze – prawdopodobnie najliczniej zachowane skupisko w Europie. W przededniu I Wojny Światowej tereny związane z przemysłem zajmowały około 20% ówczesnej powierzchni miasta.

Zakłady przemysłowe były ważnym kompozycyjnie elementem rozplanowania Łodzi, nierzadko wpływając na wielkość i kształt kwartałów, wyznaczając przebieg ulic. Lokalizowano je wzdłuż biegnących ze wschodu na zachód dwóch głównych rzek łódzkich: Jasionia i Łódki, a także w centrum miasta – również w pierzejach ulic – wśród zabudowy mieszkaniowej. Fakt sąsiedowania ze sobą i przenikania się obu światów: pracy i prywatnego zamieszkania, zarówno pracowników, jak i pracodawców, stanowi o specyfice Łodzi. Co więcej, to fabryki pozostawały najbardziej monumentalnymi obiektami w mieście, a zespoły fabryczno-mieszkalne jednymi z niewielu przemysłanych założeń urbanistycznych. Bez wątplenia Łódź to miasto stworzone dla przemysłu i przez przemysł.

W ciągu minionego ćwierćwiecza można było zaobserwować w Łodzi ewolucję stosunku do spuścizny poprzemysłowej. Od jej negacji po afirmację. Dotyczyło to zarówno pozostałości materialnych, głównie w postaci budynków dawnych fabryk, po bardziej ulotne, niematerialne, do których zaliczyć należy znaczenie społeczne zabytku, tradycje, nazewnictwo, język, a także dawne umiejętności

¹⁸ Joint ICOMOS-TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes, Dublin 201. Data do wyjaśnienia dla autora

¹⁹ Zob.: K. Pawłowski, J. Salm, B.M. Walczak, *Materiały do wniosku o uznanie elementów krajobrazu kulturowego miasta poprzemysłowego w Łodzi za Pomnik Historii*, Łódź 2009.

(obsługę maszyn i urządzeń), które powinno się chronić na równi, a najlepiej w powiązaniu z materialnymi obiektami. Znakomity przykład ewolucji podejścia do kwestii wykorzystania terenów przemysłowych stanowi Łódzka Specjalna Strefa Ekonomiczna. Początkowo zdecydowano się na proste zastąpienie przemysłu włókienniczego innymi typu działalnością produkcyjną, a stare fabryki wymieniono na nowe, pozbawione aspiracji architektonicznych, obiekty o płaskich fasadach z blachy. Kolejnym etapem było nadanie nowym budynkom pewnych indywidualnych cech, nawiązujących do miejscowej tradycji, a także zachowanie fasad wybranych obiektów zabytkowych, jako obudowy dla nowych hal przemysłowych. W ciągu ostatnich kilku lat oferta ŁSSE skierowana jest także do firm działających w sektorze usług, które oczekują znacznie wyższych standardów architektonicznych niż zakłady produkcyjne. Z tego względu zainicjowano adaptację zespołu budynków obejmującego: kotłownię, maszynownię i wieżę wodną. Obiekty pełnią funkcję zaplecza konferencyjnego oraz pomieszczeń wynajmu krótkoterminowego dla firm dopiero rozpoczynających działalność w strefie.

Dziś lista fabryk, które zostały poddane pracom adaptacyjnym, obejmuje kilkadziesiąt realizacji o zróżnicowanej skali i zakresie wprowadzonych zmian oraz jakości rozwiązań architektonicznych. Spośród nich wspomnieć należy te, które w szczególny sposób wpłynęły na stosunek lokalnej społeczności do dziedzictwa przemysłowego, zmianę wizerunku Łodzi oraz stały się silnym impulsem przemian gospodarczych. Jedną z nich jest adaptacja fabryki taśm gumowych J. Balle przy ul. Sienkiewicza 72 na siedzibę lokalnego oddziału „Gazety Wyborczej”.

Bardzo ważną rolę odegrały także uczelnie wyższe, wśród których na przełomie XX i XXI wieku zapanowała swoista moda na adaptacje fabryk na potrzeby dydaktyczne. Kluczowe znaczenie miała także rewitalizacja kompleksu obiektów określana mianem Manufaktury czy adaptacja hal fabrycznych i magazynów na stylowe mieszkania w kompleksie Księżego Młyna. Imponująca jest przy tym skala przedsięwzięć rewitalizacyjnych realizowanych w Łodzi oraz różnorodność transformacji funkcjonalnej.

Jedną z najnowszych realizacji dotyczących wykorzystania zabytkowych budynków przemysłowych w Łodzi jest Fabryka Sztuki. Ulokowała się ona w dawnych magazynach zakładów K.W. Scheiblera. W latach 2011–2013 zespół trzech obiektów magazynowych poddano kompleksowym pracom adaptacyjnym i konserwatorskim. Starannej konserwacji towarzyszyło kreatywne podejście do projektowania nowych elementów, a program funkcjonalny zakładał przede wszystkim wsparcie ludzi kreatywnych i przedsiębiorczych, co sprawia, że w ramach jednego projektu udało się połączyć dwa aspekty dziedzictwa przemysłowego – materialny i niematerialny.

Najbardziej znanym przedsięwzięciem łączącym wszystkie aspekty materialnego i niematerialnego dziedzictwa przemysłowego jest bez wątpienia OFF Piotrkowska – dawna fabryka F. Ramischa przy ul. Piotrkowskiej 138–140. Projekt polega na tymczasowym (tak przynajmniej początkowo zakładali

właściciele nieruchomości) wykorzystaniu budynków przemysłowych przez młodych twórców i restauratorów. Miejsce to cieszy się niesłabnącym powodzeniem nie tylko wśród młodszych mieszkańców miasta oraz turystów, przyczyniając się do radykalnej zmiany świadomościowej oraz wzmacniania lokalnych przemysłów kreatywnych.

Adaptowane obiekty postindustrialne stały się, bez wątpienia, w ciągu minioniej dekady znakiem rozpoznawczym Łodzi. Przyczyniają się tym samym do kształtowania wizerunku miasta – przekształcenia negatywnego obrazu Łodzi fabrycznej i robotniczej w pozytywny przekaz miasta aktywnego i nowoczesnego, znajdującego odzwierciedlenie w realizacjach architektonicznych. Szczególnie znaczenie ma w tym zakresie wykorzystanie budynków poprzemysłowych do funkcji związanych z przedsiębiorczością oraz szeroko pojmowaną kulturą, nauką i kreatywnością.

Przemysłowe dziedzictwo miasta widoczne jest nie tylko w strukturze urbanistycznej czy potencjale architektonicznym, ale wciąż obecne pozostaje w strukturze gospodarczej. Zmianie uległa jednak struktura i charakter przemysłowy miasta. Duże podmioty gospodarcze – prawdziwe kolosy, zatrudniające w szczytowym okresie rozwoju kilka, a nawet kilkanaście tysięcy osób transformowały się w małe i średnie (często rodzinne) firmy wykorzystujące skumulowany w poprzednich dekadach potencjał wiedzy, doświadczeń i umiejętności. Łódź wciąż pozostaje miastem przemysłu włókienniczego i odzieżowego, co potwierdzają dane statystyczne. W połowie 2016 r. produkcja odzieży i wyrobów tekstylnych stanowiła ponad 15% całkowitej sprzedanej produkcji przemysłowej. W branżach tych łącznie zatrudnionych było ponad 26% zatrudnionych w przemyśle²⁰. Wartości te od kilku lat sukcesywnie rosną. Aglomeracja łódzka jest krajowym potentatem w produkcji wielu produktów tekstylnych (np. ok. 90% produkcji krajowej rajstop czy 62,5% produkcji tkanin bawełnianych)²¹.

Ponadto branża włókiennicza, w strukturze gospodarczej miasta, jest obszarem o największych potencjale technologicznym i innowacyjnych. W aglomeracji łódzkiej dynamicznie rozwija się sektor nowoczesnych technologii włókienniczych (Pro Humano Tex). Szczególnie duży potencjał Łódź ma w obszarach technologii dotyczących włókien i dziewiarstwa oraz w obszarze technologii dotyczącej wyrobów balistycznych i surowców. Występuje tu kumulacja jednostek badawczo-rozwojowych prowadzących intensywną działalność innowacyjną z zakresu branży odzieżowo-włókienniczej, sukcesywnie przekształcając tradycyjną branżę w nowoczesną strukturę przemysłową. Należą do nich m.in.: Instytut Włókiennictwa, Instytut Biopolimerów i Włókien Chemicznych, Instytut

---

²⁰ *Sytuacja społeczno-gospodarcza Łodzi I–III kwartał 2016 r.*, Urząd statystyczny w Łodzi, www.lodz.stat.gov.pl (dostęp: 12.12.2016).

²¹ *Mapowanie technologii i priorytetyzacja technologii krytycznych, analiza opracowana na potrzeby Regionalnej Strategii Innowacji*, Deloitte, Łódź 2012, s. 67–71.

Technologii Bezpieczeństwa MORATEX, Centralny Ośrodek Badawczo-Rozwojowy Maszyn Włókienniczych, Instytutu Technologii i Eksploatacji Maszyn, CIOP Zakład Ochron Osobistych oraz Instytut Barwników i Produktów Organicznych w Zgierzu.

Obecna skala i charakter branży włókienniczo-odzieżowej sprawia, że relacje gospodarcze oparte są na bezpośrednich kontaktach, tworzących gęste i trwałe sieci współpracy i kooperacji. Skutkuje to powstawaniem w Łodzi licznych formalnych i nieformalnych klastrów oraz inicjatyw klastrowych tworzących innowacyjne rozwiązania. Funkcjonuje tu między innymi Klaster Innowacji Tekstylnych oraz Klaster Zaawansowanych Technologii Przemysłu Włókienniczo-Odzieżowego (w którym mieści się siedziba Polskiej Platformy Technologicznej Przemysłu Tekstylnego).

Elementy przemysłowego dziedzictwa Łodzi odnaleźć można także w profilu edukacji na poziomie zawodowym i wyższym. Silna koncentracja wykwalifikowanej kadry, unikalnej wiedzy i umiejętności technicznych oraz specjalistycznych kompetencji, przekazywanych międzypokoleniowo, jest dodatkowo wzmacniana przez rozbudowane zaplecze edukacyjne. W aglomeracji łódzkiej funkcjonuje wiele placówek szkolnictwa zawodowego i kierunków kształcenia na wyższych uczelniach zorientowanych na potrzeby przemysłu włókienniczego i odzieżowego (m.in. wzornictwo przemysłowe, projektowanie, inżynieria materiałowa, włókiennictwo).

Spuściznę przemysłowej Łodzi widać także w rozwoju otoczenia gospodarczego, mocno zorientowanego na potrzeby przemysłu włókienniczo-odzieżowego. Ta dobrze rozwinięta gałąź przemysłu obudowana jest branżami pokrewnymi: projektowaniem, modą, wzornictwem przemysłowym. Od wielu lat Łódź dwa razy w roku staje się polską stolicą mody za sprawą organizowanego tam, polskiego tygodnia mody Fashion Philosophy. Dodatkowo, od kilku lat w Łodzi organizowany jest międzynarodowy festiwal wzornictwa Łódź Design Festival. Jest to obecnie w Polsce najważniejsze w wydarzenie o randze międzynarodowej związane z projektowaniem (w 2012 roku ponad 200 tys. osób odwiedzających).

Cechą charakterystyczną miasta jest dynamiczny rozwój sektora kreatywnego. Silne zakorzenie branż kreatywnych w Łodzi wynika głównie z faktu historycznego występowania na terenie regionu branż sektora kreatywnego i sektora kultury, m.in. przemysłu modowego czy filmowego. Źródłem tego potencjału twórczego jest także wielokulturowość struktury społecznej i gospodarczej w latach dynamicznego rozkwitu włókienniczej Łodzi. To miasto czterech kultur na przełomie XIX i XX wieku było miejscem tolerancji, miastem różnorodności kulturowych i narodowych, które obok siebie pokojowo współistniały. Równocześnie Łódź ze względu na swoją genezę jest niemal całkowicie pozbawione tradycyjnego mieszczaństwa, z typowymi dla tej grupy społecznej konserwatywnymi postawami, dzięki czemu oferuje unikalną atmosferę, przyjazną dla rozwoju branż kreatywnych.

Budowany od wielu lat nowy pozytywny wizerunek Łodzi jako miasta kreatywnego silnie odwołuje do industrialnej przeszłości i specyficznego kapitału terytorialnego. Wiele ośrodków miejskich (na czele z Berlinem) podejmuje podobne działania, jednak w mało którym mieście ma to tak mocne zakorzenienie w przemysłowej przeszłości jak w Łodzi.

Podsumowanie

W Łodzi wyraźnie widać ewolucyjny i endogeniczny charakter procesów rozwoju, zależny od historycznie ukształtowanej „ścieżki”, wynikający w dużej mierze z przemysłowej przeszłości miasta. Współczesny rozwój Łodzi jest pochodną zakumulowanego i zakorzenionego tu kapitału terytorialnego, widocznego w doświadczeniach i kompetencjach mieszkańców, strukturze gospodarczej, relacjach społecznych i kulturze, instytucjach, potencjalne architektoniczno-urbanistycznym. Z terytorialnej perspektywy jednoznacznie widać, że określone wybory i trajektorie zachowań społeczno-gospodarczych i przestrzennych są mocno uwarunkowane przez decyzje podejmowane w przeszłości. Przyszłość i rozwój Łodzi jest w pewnym sensie „przywiązana” do ścieżki rozwoju obranej wcześniej.

Łódź, miasto stworzone przez przemysł włókienniczy, wciąż napędzane jest jego siłą. Wciąż pozostaje stolicą polskiego włókiennictwa, które rozkwita i nabiera międzynarodowego charakteru. Dziedzictwo poprzemysłowe miasta jest materialnym i niematerialnym świadectwem postępu i przedsiębiorczości mieszkańców. Decyduje o specyfice i unikalności tkanki społecznej, gospodarczej i przestrzennej Łodzi. Ten kapitał terytorialny, tworzony przez 150-letnie tradycje wyznacza trajektorie rozwoju współczesnego miasta.

Bibliografia

- Bańko M. (red.), *Inny słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 2000.
- Capello R., Caragliu A., Nijkamp P., *Territorial Capital and Regional growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use*, Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2009–059/3.
- Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, CETS No.199, 2005.
- Deloitte, *Mapowanie technologii i priorytetyzacja technologii krytycznych, analiza opracowana na potrzeby Regionalnej Strategii Innowacji*, Łódź 2012.
- Drabik E. Sobol (red.), *Słownik języka polskiego*, t. 2, PWN, Warszawa 2007.
- Jewtuchowicz A., *Terytorium i dylematy jego rozwoju*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006.
- Joint ICOMOS-TICCIH *Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*, Dublin 2001.
- Kępczyńska-Walczak A., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym w społeczeństwie opartym na wiedzy*, Politechnika Łódzka, Łódź 2014.

- Levesque B., *Contribution de la 'nouvelle sociologie économique*, [w:] G. Massicotte (eds.), *Sciences du territoire. Perspectives québécoises*, Presses de L'Université du Québec, 2008.
- Markowski T., *Kapitał terytorialny jako cel zintegrowanego planowania rozwoju*, „Mazowsze. Studia Regionalne”, nr 18/2016.
- Markowski T., *Flexible and integrative planning in functional urban areas – towards a new approach to spatial planning*, [w:] W.M. Gaczek (red.), *Dynamika, cele i polityka zintegrowanego rozwoju regionów. Aspekty teoretyczne i zarządzanie w przestrzeni*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2013.
- Nowakowska A., *Terytorializacja procesów gospodarki – od specjalizacji do specyficzności w rozwoju*, Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2017 (materiał w druku).
- OECD, *Territorial Outlook 2001*, Paris, 2001.
- Pawłowski K., Salm J., Walczak B.M., *Materiały do wniosku o uznanie elementów krajobrazu kulturowego miasta przemysłowego w Łodzi za Pomnik Historii*, Łódź 2009.
- Rallet A., *Commentaires du texte d'Olivier Crevoisier' dans Amedee Mollard et al., territoires et enjeux du développement régional*, Editions Quae, p. 80; za: Bruno Jean, *Le développement territorial. Une discipline scientifique émergente*, [w:] G. Massicotte (eds.), *Sciences du territoire. Perspectives québécoises*, Presses de L'Université du Québec.
- Rekomendacja UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego, Paryż 2011.
- Sytuacja społeczno-gospodarcza Łodzi I–III kwartał 2016 r.*, Urząd statystyczny w Łodzi, www.lodz.stat.gov.pl.
- Szmygin B., *Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu w ochronie miast historycznych*, *Budownictwo i Architektura*, 12 (4), 2013.
- Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003, Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).

Streszczenie

W ostatnich dwóch dekadach nastąpiła reinterpretacja czynników i mechanizmów rozwoju społeczno-gospodarczego, opisana w ramach terytorialnego paradygmatu. Wprowadzono pojęcie kapitału terytorialnego i terytorializacji procesów rozwoju mocno eksponujące zasoby specyficzne miejsca i niematerialne uwarunkowania rozwoju gospodarczego. Elementem kapitału terytorialnego jest dziedzictwo przemysłowe tworzące specyficzność wielu miast. Dziedzictwo to, obejmujące materialne i niematerialne elementy, jest postrzegane jako kluczowy czynnik rozwoju terytorialnego.

Celem artykułu jest analiza dziedzictwa przemysłowego w kontekście paradygmatu rozwoju terytorialnego. Ilustracją dla rozważań teoretycznych jest analiza typu *case study* potencjału przemysłowego Łodzi. Zdaniem autorów kapitał ten tworzy w Łodzi specyficzny potencjał terytorialny i wywiera wciąż istotny wpływ na jego rozwój.

W pracy zaprezentowano interdyscyplinarne podejście łączące wątki gospodarcze, społeczne i techniczne. Zastosowana metoda badawcza to krytyczna analiza literatury przedmiotu połączona z analizą *case study*.

Słowa kluczowe: kapitał terytorialny, terytorializacja rozwoju, dziedzictwo przemysłowe, rewitalizacja, rozwój Łodzi

Numer klasyfikacji JEL: R11, Z10.